

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

З.М. БОБУР НОМИДАГИ АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ КАФЕДРАСИ

Тарих таълим йўналиши III курс талабаси

ЭРКИНОВ ДОСТОННИНГ

Ўзбекистон тарихи фанидан

КУРС ИШИ

**Мавзу: Ўрта Осиёда аҳмонийлар ҳукмронлиги даврида давлат
бошқаруви**

Илмий раҳбар:

ТОЖИМИРЗАЕВ Э.

Ассис.

АНДИЖОН – 2016

Кириш

1. Ўрта Осиёга аҳмонийларнинг босқинчилик юришлари ва унга қарши озодлик курашлари

2. Ўрта Осиёда аҳмонийлар ҳукмронлиги даврида бошқарув тизими

3. Аҳмонийлар ҳукмронлиги даврида ижтимоий-иқтисодий ҳаёт

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

КИРИШ

Давлатларнинг пайдо бўлиши инсоният тарихида муҳим ўрин эгаллайди. Зеро, ҳар бир халқнинг ўз цивилизация босқичини ўтган ёки ўтмаганлиги унинг ўз давлатчилик тизимига эгалиги ёки эга эмаслиги билан белгиланади. Шундай экан, халқимизнинг ўз давлатчилик тизимига қачон эга бўлганлигини билиш тарих фани олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Дастлабки давлатлар суғориладиган деҳқончилик ҳудудлари – Миср, Месопотамия, Элам (ҳоз. Эрон ҳудудида), Ҳиндистон ва Хитойда бундан 4 – 5 минг йиллар муқаддам вужудга келди. Суғориш шохобчаларини бунёд этиш билан меҳнат унумдорлигининг кескин ошиши уларнинг юзага келишига сабаб бўлди. Давлатнинг ташкил топиш жараёнида пирамида шаклида бунёд этилган жамият вужудга келди:

- энг юқорида ягона ҳукмдор (подшоҳ, фиръавн, хон ва ҳ.к.);
- қуйироқда – унинг энг яқин сафдошлари, маслаҳатчилари (вазирлар, амирлар);
- улардан кейин қуйи мартабали амалдорлар;
- пирамиданинг асосини эса, қишлоқ жамоалари ташкил этарди.

Давлат олий ҳукмдор саналиб, жонли – жонсиз ҳамма нарсаларга, барча фуқароларнинг ҳам ҳаёти, ҳам мулкига эгалик қиларди. Жамиятнинг барқарор табиати давлатнинг туб ўзгаришларсиз яшашини таъминлаб келди. Чунончи, қадимги Миср давлати мил. авв. IV – III минг йилликларда пайдо бўлиб, 30 асрдан кўпроқ яшади. Ғарб давлатлари Шарқ давлатларидан анча кейин пайдо бўлган, бироқ улар анча тез ривожланган. Европа ижтимоий жамиятидаги ўзгаришлар давлатларнинг янги – янги типларини вужудга

келтириб чиқарган (*Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3 – жилд. – Т.: ЎМЭ, 2002. – Б.148*).

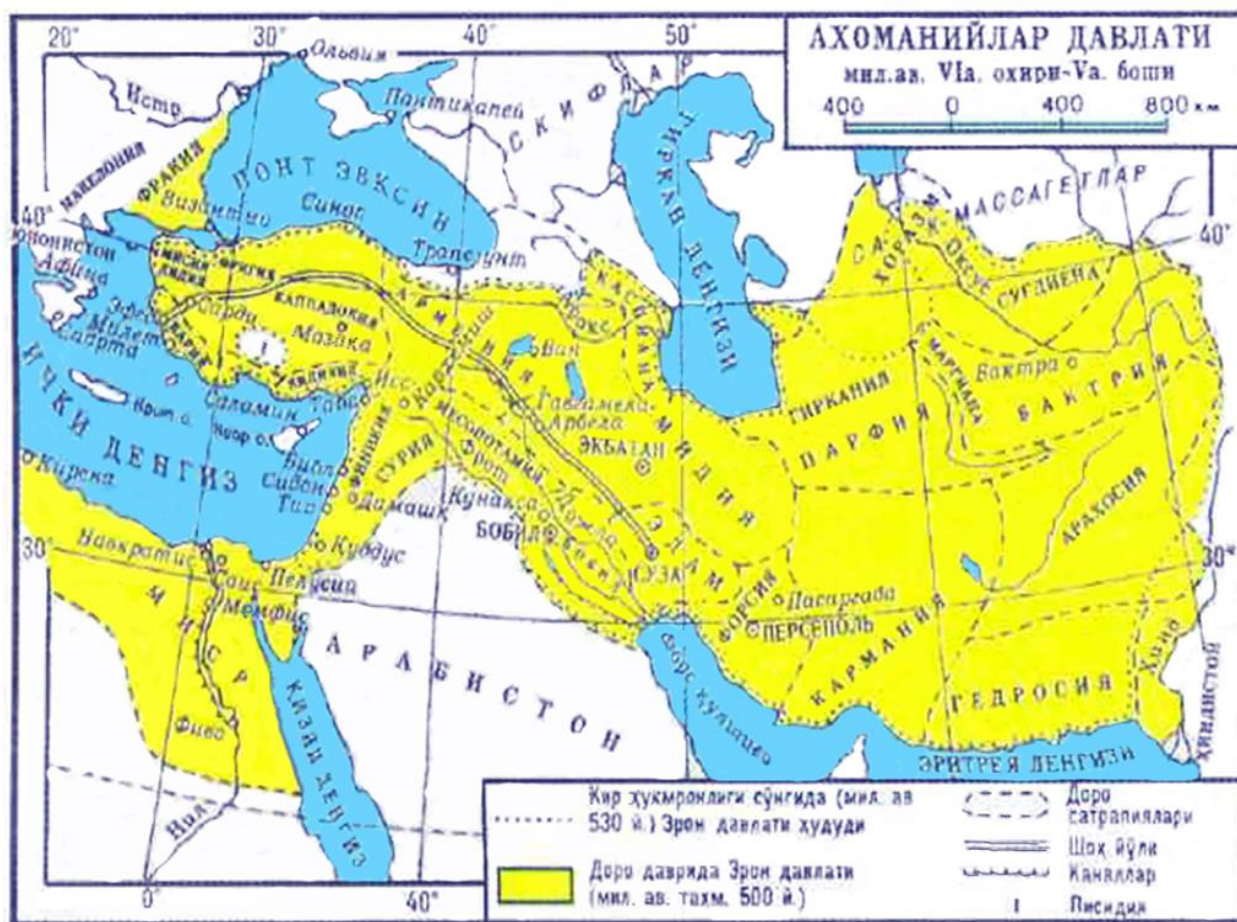
Давлат, давлатчилик ўз моҳияти билан инсонларнинг долзарб талабларини, туб эҳтиёжларини амалга оширишга, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга, жамиятда барқарорлик ўрнатиш ва уни сақлашга мўлжалланган даргоҳ, у муайян жамоа, элат, халқ томонидан ташкил этилган махсус гуруҳ бўлиб, унинг маълум ҳуқуқларга эга бўлган вакиллар мавжуд. Давлат жамиятга ташқаридан, зўрлаб киритилган эмас, балки ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиши ва тараққий этиши натижасида жамиятнинг ўзида вужудга келган. Давлат сиёсий ташкилот сифатида жамиятни уюштиради, ҳокимият билан халқни уйғунлаштиришга ҳаракат қилади. Бир файласуф «давлатни барпо қилишдан мақсад одамларга жаннат яратиш эмас, балки жамиятда дўзах бўлишига йўл қўймасликдир», деган экан. Аллома ҳақдир. Чунки, жамиятда барқарорлик бўлса, одамлар фаровон ҳаётни ўз меҳнатлари билан яратадилар

1. Ўрта Осиёга ахоманийларнинг босқинчилик юришлари ва унга қарши озодлик курашлари

Мил. авв. VI асрда Эрон ҳудудида яшовчи халқлар мил. авв. 558 йилда подшо Кайхусрав II бошчилигида кучли давлатга уюшдилар. Бу давлат икки аср мобайнида, яъни, мил. авв. 330 йилгача фаолият кўрсатган. Унинг ҳудудлари Мисрдан то Шимоли – Ғарбий Ҳиндистонга қадар чўзилган эди. Ахоманийлар (кўплаб адабиётларда ахамонийлар) салтанатини Кир II (қад. эрон – Куруш, грек. – Кугос) барпо этди. Мил. авв. 558 – 530 йилларда эса Ахоманийлар давлатини бошқарган. Ахоманийлар давлати қисқа давр ичида Ҳинд дарёсидан Эгей ва Ўрта денгизгача бўлган ораликдаги Осиё мамлакатларини, шунингдек Миср, Мидия ва Болқон ярим оролининг бир қисмини босиб олади. Кир II Ўрта Осиё ерларига юриш қилишга махсус тайёргарлик кўради. Кирнинг шарқий ҳудудларга, хусусан, Ўрта Осиёга ҳарбий юришларини икки босқичга бўлиш мумкин. Унинг биринчи босқичи милоддан аввалги 545 – 540 йилларга тўғри келади. Кир II нинг Ўрта Осиё ҳудудларига иккинчи юриши милоддан аввалги 539 – 530 йилларни ўз ичига олади. Ҳарбий юришларнинг биринчи босқичида Парфия, Бақтрия, Марғиёна ҳудудларини босиб олади. Аммо Ўрта Осиё халқлари ҳар доим эрк, озодлик ва ҳурликни ҳамма нарсадан устун қўйганлар. Шу боис улар босқинчи Ахоманийлар зулмига қарши муттасил кураш олиб борганлар. Милоддан аввалги 530 йилда массагетлар йўлбошчиси малика Тўмариснинг Кир II устидан қозонган ёрқин ғалабаси бунга мисол бўла олади. Ахоманийлар шоҳи Кир II нинг танадан жудо этилган бошини одамлар қони билан тўлдирилган меш — қопга солар экан, Тўмарис шундай

дейди: «Эй, Кир! Умр бўйи жанг қилиб, одам қонига тўймадинг, мана, энди тўйганингча ич!».

Аммо Кир II нинг ўлими Ўрта Осиё халқларига кутилган озодликни олиб келмади. Кир II ўлими учун унинг авлодлари ўч олдилар. Хусусан, ўрта осиеликлар ахоманийлар подшоси Дор I даврида қаттиқ жафо чекдилар. Ахоманийлар шоҳи Дор I (522 – 486) даврида Ўрта

Осиё ҳудудлари босиб олинади. Тарихий манбаларда ёзилишича, мил. авв. 522 йилда подшолик тахтини эгаллаган Дор I га қарши Марғиёнада Фрада бошчилигида халқ қўзғолони кўтарилди. Дор I қўзғолонни бостириш учун Бактрия сатрапи Додаршишни юборди. Қўзғолон шафқатсизлик билан бостирилди, 55 минг қўзғолончи қатл этилади, 7 мингга яқин киши асир олинади. Фрада ҳам қўлга олиниб, мил. авв. 521 йилда қийнаб ўлдирилади. Аммо қўзғолонлар давом этаверган. Ахоманийлар шоҳи Дор I нинг шахсан ўзи мил. авв. 519 йилда парфиёналиклар ва сак қабилалари устига қўшин тортиб боришга мажбур бўлган. Дор I Ўрта Осиё халқларидан қаттиқ ўч олди, аммо айти пайтда ўзи ҳам катта талафотлар кўрди. Бу ўринда

муаррих Полиэнинг «Ҳарбий ҳийлалар» асаридаги Широқнинг (асарда Широқ — Сийрак деб номланган) афсонавий ҳарбий жасорати диққатга моликдир. Манбада ҳикоя қилинишича, йилқибоқар Широқ ўз ватанига бостириб келган душманларни ҳийла ишлатиб, чалғитиб, Қизилқумнинг ҳалоқатли жазирама даштларига бошлаб боради ва ўз жонини қурбон қилиб бўлса – да, ватани ва халқини ёвуз душмандан асраб қолади. Ўрта Осиё халқлари Эрон ахоманийларига қарши қатъий кураш ҳаракатлари олиб борилаётган бир даврда четдан янги хавф кириб келаётган эди. Мил. авв. IV асрнинг ўрталаридан бошлаб эса, Болқон ярим оролидаги шаҳар – давлатлар кучая бошлайди. Мил. авв. 359 йилда Филлип II (мил.ав. тахм. 382 – 336) Македонияни бирлаштириб, ягона давлат тузишга эришади. У кучли армия тузади¹.

¹ Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. K.1. / Mas'ul muharrir: A. Sagdullayev. – T.: Sharq, 2010. – B. 76.

2. Ўрта Осиёда аҳмонийлар ҳукмронлиги даврида бошқарув тизими

Мил.авв. VI асрнинг ўрталарига келиб шафқатсиз курашлар натижасида Мидия подшолиги ўрнида Аҳамонийлар давлати ташкил топади. Кўпчилик илмий – тарихий адабиётларда Кир II Аҳамонийлар давлатининг асосчиси сифатида эътироф этилади. Аҳамонийларнинг Кир II, Камбиз, Доро I, Ксеркс каби ҳукмдорлари қадимги Шарқдаги жуда кўплаб мамлакатлар устидан ўз ҳокимиятини ўрнатишни режалаштирилганлар ва шундай сиёсат олиб борганлар. Қадимги дунё муаллифлари Геродот, Ксенофонт, Ктесий, Юстин кабиларнинг маълумотларидан хулоса чиқарадиган бўлсак, Кир II мил.авв. 545-539 йилларда Шарқий Эрон ва Ўрта Осиё вилоятларини босиб олади. Доро I даврида (мил.авв. 522-486 йй.) Аҳамонийлар сулоласи Ҳинд водийсидан Ўрта Ер денгизига қадар бўлган кенг ҳудудга ўз ҳукмронлигини ўрнатган. Жуда кўп сонли давлатлар, вилоятлар, шаҳарлар ва халқларни бирлаштирган Аҳамонийлар салтанати тарихда биринчи йирик дунё давлати ҳисобланади¹.

Аҳамонийлар ҳукмдорларининг Ўрта Осиё вилоятларини босиб олиши илмий-тарихий адабиётларда кенг ёритилган ва алоҳида мавзу ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ушбу бўлимда давлатчилик тарихи билан бевосита боғлиқ бўлган Аҳамонийлар давлатининг тузилиши, бошқарув тартиби, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт, бу давр шаҳарлари масалаларига батафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

Марказий бошқарув органлари. Аҳамонийлар давлатининг олий ҳокимияти тепасида **шоҳлар шоҳи-шаҳаншоҳ** турган. Ҳокимият иерархиясида форс зодагонларининг оила бошлиқлари, асосий ўрин эгаллаганлар. Шаҳаншоҳ саройида Кенгаш мавжуд бўлиб, бу кенгашга форс

¹ Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. K.1. / Mas'ul muharrir: A. Sagdullayev. – T.: Sharq, 2010. – B. 61-63

зодагонларининг оила бошлиқлари, юқори мартабали амалдорлар, ноиблар, сарой амалдорлари кирганлар. Давлат аҳамиятига молик бўлган барча масалалар ушбу кенгашда кўриб чиқилсада, ҳал қилувчи қарорни шаҳаншоҳ қабул қилган.

Шоҳлар шоҳидан кейинги ўриндаги иккинчи шахс **хазарпат (мингбоши)** деб аталган. У подшо гвардияси ва давлат бошқарувида шаҳаншоҳнинг асосий ёрдамчиси ҳисобланган.

Аҳамонийлар давлатининг бош маъмурий маркази Сўза шаҳри эди. Бу ерда шоҳ девонхонаси мавжуд бўлиб, унда барча давлат ҳужжатлари-шаҳаншоҳ фармонлари, номалар, фармойишлар, ижтимоий-иқтисодий ҳаётга доир ҳужжатлар сақланган. Шоҳ девонхонаси бошлиғи **дапирпант (мирзо боши)** деб аталаган. Унинг қўл остидаги девонхонада бош хазиначилар, ҳисобчилар, ҳуқуқшунослар, мирзалар кабилар хизмат қилганлар.

Ҳудудий бўлиниш. Мил.авв VI асрларнинг ўрталарида ташкил топган улкан аҳамонийлар давлати таркибига ҳозирги Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиёнинг катта қисми, Шимолий Ҳиндистон, Яқин Шарқ, Кичик Осиё, Миср каби ҳудудлар кирган эди. Бу улкан давлат маъмурий-қарам ўлкалар-сатрапияларга бўлинган эди. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, бу анъана Мидия давлатидан қабул қилинган бўлиб, Доро I даврида маъмурий бошқарувда ислоҳатлар ўтказилиб, бутун давлат 20 та маъмурий-қарам сатрапияларга бўлинади. Уларни **сатраплар** (шаҳаншоҳ ноиблари) бошқарган. Сатрапиялар анча йирик бўлиб, айрим ҳолларди бир неча ўлка ва вилоятларни бирлаштирган. Мисол учун, Парфия, Гиркания, Орийлар ўлкаси, Хоразм ва Суғдиёна битта сатрапия ҳисобланган.

Сатрапияларнинг чегаралари доимий ўзгариб турган. Таъкидлаш лозимки, сатрапиялар ҳудудлардаги халқларнинг этник келиб чиқишига қараб эмас, балки ҳудудларнинг иқтисодий салоҳиятига қараб ташкил этилган. Сатраплар асосан форслардан шаҳаншоҳ томонидан тайинланган.

Сатрапнинг саройи ва бошқарув аппарати қисқартирилган кўринишда шаҳаншоҳ саройи ва марказий бошқарув аппаратини такрорлаган. Сатрапнинг иккита ёрдамчиси, девонхонаси ва мирзалари бўлган. Сатрап ўзига берилган ҳудудларнинг бош қозиси ҳам ҳисобланган. Сатрапларнинг фаолияти доимий равишда марказдан назорат қилиб турилган.

Қўшинлар. Аҳамонийларда асосини 10 минг қўшиндан иборат полк ташкил этувчи мунтазам “ўлмас” армия мавжуд бўлган. Армиянинг олий бош қўмондони шаҳаншоҳ ҳисобланган. Ундан кийинги ўринда хазарпат-мингбоши турган, Қўшинлар қуйидаги қисмлардан иборат бўлган: 1-“ўлмас” полк; 2- пиёда қўшинлар; 3-отлиқ суворийлар; 4-сатрапиялар қўшинлари; 5-юнон ёлланма қўшинлари; 6-кўнгиллилар қўшинлари. Қўшинлар 10,100, 1000 ва 10000 кишилик қисмларга бўлинган бўлиб, ҳар бир қисмнинг ўз бошлиғи бўлган. Шаҳаншоҳнинг шахсан ўзи ҳар йили бир марта қўшинларни кўриқдан ўтказиб турган¹.

Бутун давлат ҳудуди 4 та ҳарбий округга бўлинган. Ҳар бир округнинг ҳарбий бошлиғи бўлиб, у бевосита шаҳаншоҳга бўйсунган. Бўйсундирилган ўлкалар ва чегара туманларида ҳарбий гарнизонлар жойлаштирилган. Ҳарбий бошлиқларнинг деярли барчаси форслардан тайинланган.

Солиқлар ва мажбуриятлар. Геродот маълумотларига кўра, улкан Аҳамонийлар салтанати алоҳида вилоятлар (ўлкалар) – сатрапияларга бўлинган бўлиб, уларнинг сони 20 та эди. Ҳар бир сатрапия ҳар йили маълум миқдорда солиқ тўлаб туриши шарт эди. Солиқларнинг миқдори кўп ҳолларда кумуш талант (талант – пул бирлиги, бир талант 30 кг кумушга тенг бўлган) билан белгиланган. Солиқлар келиб тушишини тизимга солиш учун Доро I ягона танга тартибини жорий этади. Бу тартибнинг асосини оғирлиги 8,4 г келадиган олтин дарик ташкил этарди². Олтин дарикни бир донасини оғирлиги 5,6 г бўлган 20 та кумуш тангага алмаштириш мумкин бўлган.

¹ Б.Эшов. Ўзбекистон давлатчили ва бошқарув тарихи.- Т.: 2012. – Б. 67.

² Ўша асар, – Б. 68.

Олтин дарик фақат подшо томонидан, кумуш тангалар эса айрим вилоятлар хукмдорлари томонидан зарб этилган.

Қарам ўлкалар пул солиғидан ташқари маҳсулот билан ҳам солиқлар тўлаганлар. Ушбу солиқлар ҳисобидан Персеполда, Сўзада ва Эқбатанда форс подшоларининг ҳашаматли саройлари қад кўтарган. Мисол учун, Сўзадаги саройни қуриш ҳақида Доро I ёзувларида шундай хабар берилади: «Бу ерда ишлатилган олтин Лидия ва Бактридан келтирилган. Кўк тош «капа-утака» (ложувард) ва «синкабруш» (ярим қимматбаҳо тош-сердолик) Суғддан келтирилган. «Ахшайна» тоши (ферўза) Хоразмдан келтирилган». Шунингдек, Геродот Аҳамонийлар давридаги яна бир солиқ тури – сунъий кўллардан далалар учун олинадиган сув пули ҳақида ҳам маълумот беради. Тарихчининг таъкидлашича, кўлларнинг тўғонини очгани учун форс подшоси «одатдаги солиқдан ташқари катта пул олади».

Аҳамонийлар давлатида мажбурий ҳарбий хизмат ҳам муҳим аҳамиятга эга эди. Элефантин оролидаги (Мисрнинг жанубий чегаралари яқинида) гарнизон архивидан маълумки, бу ерда мил.авв. V аср охирида хоразмлик жангчи Даргамон хизмат қилган. Сак жангчилари ҳайкалчаларининг топилиши Мисрдаги йирик ҳарбий базалардан бири бўлган форсларнинг Мемфис гарнизони таркибида сак отлиқлари ҳам бўлганлигидан гувоҳлик беради. ларга қарши чиққан Ксеркс кўшинлари таркибини санаб ўтар экан Геродот, бактрийлар, сак-аморглар, парфиёнлар, хоразмийлар, Суғдийлар ва сакларни ҳам тилга олади.

Дехқончилик. Сунъий суғориш. Жуда кўпчилик тадқиқотчилар Ўрта Осиёнинг ўтроқ воҳаларидаги суғориш тартибида мил.авв. VI-IV асрларда сезиларли ўзгаришлар бўлиб ўтганлигини эътироф этадилар. Бу даврда кўп жойлардаги тўпланиб қолган сувлардан фойдаланиладиган мавсумий табиий суғориш ўрнини кенг ҳудудларни суғориш имкониятини берувчи йирик магистрал каналлар тартиби эгаллайди. Бундай ўзгаришлар натижасида нисбатан кенгроқ ҳудудларни ўзлаштириш имкониятлари пайдо бўлади. Ўрта

Осиёнинг деярли барча тарихий-маданий вилоятларида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида ўтроқ аҳоли томонидан янги ерларнинг ўзлаштирилганлиги кўзатилади.

Шимолий Бақтрия ҳудудларида бу даврда Сурхон ва Кобадийн воҳалари кенг миқёсда ўзлаштирилиб, ўнг қирғоқ Амударё ирмоқларидан магистрал каналлар ўтказилади. Вахш воҳасида Болдай канали қазилиб, унинг атрофларида мил.авв. V-IV асрларга оид манзилгоҳ аниқланган. Хоразм ҳудудларида, чап қирғоқ Амударёдаги Сарикамиш ҳавзасида жойлашган Кўзалиқир яқинида Аҳамонийлар даврига оид йирик деҳқончилик воҳаси аниқланган. Бу ердан ўша даврга оид бир нечта каналлар аниқланган.

Таъкидлаш жоизки, Аҳамоний подшолари ва сатраплари қишлоқ хўжалигининг ривожланишига, аввало, деҳқончиликка катта эътибор бериб турганлар. Ксенофонтнинг хабар беришича, «подшо ўз мамлакатининг айрим қисмларини ўзи айланиб чиқади, айрим қисмларига ўз ишончли одамини юборади. Агар ҳокимлар ўзлаштирилиб обод этилган, боғ-роғлар барпо этилиб экинлар экилган ерларни кўрсатсалар уларга яна янги ерлар қўшиб берилиб, турли мукофотлар инъом этилади». Ўрта Осиёдаги дастлабки қоризлар ер ости суғориш каналлари ҳам Аҳамонийлар даврида пайдо бўлади. Полибий салавкийлар ҳукмдори Антиох III нинг Парфия даштлари орқали юришини таърифлар экан, бу ерда суғориш ишлари қудуқлари бўлган бир нечта ер ости каналлари орқали амалга оширилиб улар «форслар даврида» бунёд этилгани ҳақида маълумот беради¹.

Мил.авв. VI-IV асрлар суғориш иншоотлари такомиллашуви билан бирга Ўрта Осиё қишлоқ хўжалигида деҳқончилик тараққиётига сезиларли туртки берган темир буюмлардан фойдаланиш ҳам кенг тарқалади. Шимолий Бақтриядаги Қизилча 6, Хоразмдаги Динғилжа ва Кўзалиқир, Суғдиёнадаги

¹ Б.Эшов. Ўзбекистон давлатчили ва бошқарув тарихи.- Т.: 2012. – Б. 69.

Афросиёб ва Даратепа ҳамда бошқалардан топилган темир буюмлар шу жараёндан далолат беради.

Бу даврда Ўрта Осиё ўтроқ тарихий-маданий вилоятлари хўжалиги доирасида чорвачилик ҳам тараққий этади. Хўжаликнинг бу тури катта ва кичик дарёлар ҳавзалари ҳудудларида, тоғ ва тоғ олдиларида, дашт чегара ҳудудларида айниқса жадаллик билан ривожланади. Қадимги Хоразмдаги Кўзалиқирдан мил.авв. VI-IV асрларга оид ҳайвонлар суяқларининг топиб тадқиқ этилиши бу ерда хўжаликнинг асосини чорвачилик ташкил этганлигидан далолат беради. Персепол тасвирларида ҳам кўпгина Ўрта Осиё халқлари форс подшоларига солиқ сифатида турли ҳайвонларни етаклаб келаётганлигининг тасвирланиши ҳам тасодифий ҳол эмас.

3. Аҳмонийлар ҳукмронлиги даврида ижтимоий-иқтисодий ҳаёт

Мил.авв. VI-IV асрлар Ўрта Осиё вилоятларида ҳунармандчилик ишлаб чиқариш, хусусан, сопол ҳунармандчилиги юқори даражада ривожланади. Кулолчилик чархида тайёрланиб махсус хумдонларда пиширилган сопол идишлар кўпчилик Ўрта Осиё вилоятларига хос шаклларга эга эди. Бу ўринда цилиндрсимон ва цилиндр конуссимон идишларнинг кенг тарқалганлигини таъкидлаш жоиздир. Бундай кўринишдаги идишлар Бақтриядаги Балх, Кобадийён, Болдайтепа, Талашкан, Қизилтепа, Суғдиёнадиги Афросиёб, Хўжа Бўстон, Ўзунқир, Сармиш, Хоразмдаги Кўзалиқир, Қалъалиқир, Динғилжа, Марғиёдаги Ёздепа ва Говурқалъалардан топиб ўрганилган. Металларни бадий жихатдан қайта ишлаш услублари юқори даражада бўлганлиги ҳақида Амударё хазинаси буюмлари ҳамда «ёввойи скиф услуби» га оид ёдгорликлар қимматли маълумотлар беради. Кам сонли бўлса-да, ҳунармандчиликнинг бошқа турлари – тўқимачилик, тошга ишлов бериш, суякни қайта ишлашга оид бўлган топилмалар топиб ўрганилган.

Ўтроқ деҳқончилик ва кўчманчи чорвадор турмуш тарзининг ёнма-ён ёки биргаликда кечиши билан боғлиқ мил.авв. I минг йиллик Ўрта Осиё учун хос бўлган меҳнат тақсимоти – савдо-сотиқнинг ривожланишига олиб келган ҳамда маҳсулот хусусиятига эга бўлган ҳунармандчилик ишлаб чиқаришнинг ривожланишига тўртки бўлди. Кўпгина давлатларнинг улкан Аҳамонийлар салтанати таркибига кириши, аввало, ташқи савдонинг тараққиётига таъсир кўрсатди. Аммо, Аҳамонийлар даври Ўрта Осиёга келтирилган ёки бу ҳудудлардан олиб чиқилган маҳсулотлар ҳақида жуда кам маълумотлар сақланган. Шунга қарамасдан, Кичик Осиёдаги Эфес шаҳридан Бақтрияга, ундан Ҳиндистонга кетувчи йўл ҳақидаги маълумотлар Ўрта Осиёнинг Аҳамонийлар давлатининг ғарбий вилоятлари билан савдо алоқалари олиб борганлиги тасдиқлайди. Суғдиёнадан ва айниқса Бақтриядан топилган тангаларга қараб хулоса чиқарадиган бўлсак, мил.авв. VI-IV асрлар Ўрта

Осиёга нафақат марказий аҳамонийлар ҳокимияти ҳукмдорлари зарб этган тангалар балки, Кичик Осиё ва юнон тангалари ҳам муомалада бўлган.

Ўтган асрнинг 30-йилларида Аҳамонийлар даври маданий қатламлари фақат Жанубий Тожикистон ҳудудларидагина маълум эди. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг мил.авв. VI-IV асрларга оид ёдгорликлар кўпгина ҳудудларда аниқланиб, тадқиқотлар кўлами кенгайди. Ҳозирги кунда бу даврга оид манзилгоҳлар нафақат Жанубий Туркменистон, балки Шимолий ва Жанубий Бақтриядан, Суғдиёнадан, Парфия ва Марғиёнадан, Хоразмдан топиб ўрганилган бўлса, Фарғонадан, Олойдан, Шарқий Помирдан ҳамда Оролбўйидан кўмиш маросимига оид ёдгорликлар топиб текширилган.

Бу даврга оид манзилгоҳ ва кўҳна шаҳарлар меъморчилиги Жанубий Туркменистонда нисбатан кўпроқ ўрганилган. Бу ҳудудлардаги энг йирик кўҳна шаҳар Марвдаги Говурқалъа ҳисобланади. Говурқала ўлчамларининг йиғиндиси 7,5 км. га тенг. Аҳамонийлар даври Марвнинг маркази Говурқала шимолий томонининг марказида жойлашган Эркқалъа истехкоми бўлган. Мил.авв. I минг йиллик ўрталарида ушбу истехком баланд лой девор билан ўраб олинади. Эркқалъанинг марказида йирик меъморий иншоотлар – ҳукмдор саройи ва диний мажмуа қад кўтаради. Истехком хом ғиштдан бунёд этилган мустаҳкам пойдевор устига қурилиб, ягона дарвозаси шаҳар томонга қаратилган¹.

Марв воҳасининг қадимги марказида Аҳамонийлар даврига оид Ёздепа манзилгоҳи очиб ўрганилган. Ёздепа бирмунча илгарироқ даврда пайдо бўлган бўлиб, мил.авв. I минг йиллик ўрталарида ўзининг аввалги ҳарбий-маъмурий аҳамиятини йўқота бошлайди. Аммо, Ёздепа манзилгоҳи бутунлай йўқолиб кетмайди ва қазишмалар натижасида бу ердан тўғри бурчакли ғиштлардан қад кўтарган деворлар, иншоотлар қолдиқлари аниқланган.

¹ Б.Эшов. Ўзбекистон давлатчили ва бошқарув тарихи.- Т.: 2012. – Б. 71-72..

Копетдоғнинг тоғ олди ҳудудларидан мил.авв. VI-IV асрларга оид йирик кўҳна шаҳар Елкендепе харобалари очиб ўрганилган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Елкендепе Шимолий Парфиянинг ҳарбий-маъмурий маркази бўлиб, бу ерга Аҳамонийлар подшолари келиб турган. Кўҳна шаҳар нотўғри айлана шаклида бунёд этилган бўлиб, ўзунлиги 500 метр, эни 300 метрга яқин. Шаҳар ўрнидаги дастлабки манзилгоҳ тўғри бурчакли йирик ғиштлардан қад кўтарган мустаҳкам девор билан ўраб олинган. Марказда истехком қад кўтарган.

Хоразм экспедициясининг сайёи-ҳаракатлари туфайли қадимги Хоразм ҳудудларида ҳам Аҳамонийлар даври ёдгорликлари аниқланган. Улардан бири – сатрапнинг қуриб битказилмаган саройи Қалъалиқир I ҳисобланади. Яна бир бу даврга оид кўҳна шаҳар Амударёнинг ўнг қирғоғида жойлашган Кўзалиқир бўлиб, у табиий тепалик устида жойлашган. Унинг максимал ўзунлиги 1000 метр, эни эса 500 метрдан зиёдрокдир. Қазилмалар натижаларига кўра, кўҳна шаҳар икки қатор девор билан ўраб олиниб, ташқи девор миноралар билан мустаҳкамланган. Ички девор эса турли қурилишларга туташиб турган.

Ўнг қирғоқ Хоразмдаги Аҳамонийлар даврига оид яна бир ёдгорлик Динғилжа яқинидаги манзилгоҳ ҳисобланади. Қазилмалар натижасида бу ердан 2600 кв. м. майдонга эга бўлган кўп хонали катта бино очиб ўрганилган. Бинодан турар-жой, хўжалик ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган 17 та хона аниқланган. Девор тўғри бурчакли ва тўртбурчак йирик ғиштлардан бунёд этилган. Бино қурилишлари мил.авв. V аср охири - IV асрнинг биринчи ярми билан саналанган.

Сугдиёнанинг йирик маданий маркази ва пойтахти бўлган Афросиёб кўҳна шаҳри бу даврд айниқса гуллаб-яшнади. Бу даврга келиб умумий майдони 219 гектар бўлган Афросиёб марказий ва йирик шаҳар сифатида анча ривожланиб, бу ерда шаҳар ҳаётининг ривожланиши Сугдиёна ва бутун Ўрта Осиёдаги сиёсий ва иқтисодий ҳайтнинг юксалиши ҳамда инқирози

билан мувофиқ тарзда кечган. Аҳамонийлар даридаги Самарқанд Суғди хўжалик ҳаёти ва маданий тараққиёти ҳақида Лолазор, Лайлақўйтепа, Кўктепа, Тўрткўлтепа каби ёдгорликлардан топилган топилмалар ҳам қимматли маълумотлар беради. Бу топилмаларга қараб (жанговар ва меҳнат қуроллари, уй-рўзғор буюмлари, тақинчоқлар, қурилиш услуби ва ҳоказо) Самарқанд ва унинг атрофларидаги ҳудудларда мил.авв. I минг йилликнинг ўрталарида яшаган аҳоли хўжаликнинг деҳқончилик, чорвачилик, уй ҳунармандчилиги ва ихтисослашган ҳунармандчилик турларини анчагина ривожлантирганлар деган хулоса чиқариш мумкин.

Бухоро воҳасидаги Хўжа Бўстон, Конимех, Қумрабод, Арабон, Чордара, Қўзмонтепа каби ўнлаб кўҳна шаҳар ва манзилгоҳлар аҳамонийлар даврига оиддир. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, улар йирик этно-маданий вилоятнинг унча катта бўлмаган туманлари бўлиб, бу ҳудудларда мил.авв. VI-IV асрларда умумий кўриниши бир хил бўлган деҳқончилик маданияти шаклланади. Топилган топилмаларнинг ниҳоятда ўхшашлиги шундан далолат беради.

Кейинги йиллирда Бухоро шаҳри ва унинг атрофларида кўпгина археологик тадқиқотлар олиб борилди. Бу тадқиқотлар натижаларига қараганда, мил.авв. I минг йилликнинг ўрталарида Зарафшоннинг йирик бир ирмоғи Бухоро шаҳари ҳудудларидан оқиб ўтиб, унинг ўнг ва чап қирғоқида шаҳарга асос солинади. Яна шу нарса ҳам аниқландики, бу даврда арк ҳудуди пахса девор билан ўраб олинади. Бухоро атрофларидан эса бу даврга оид қалъалар ва қўрғонлар ҳам очилганки, улар атроф қишлоқларни ташкил этган. Тадқиқотлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, Бухоро – воҳадаги урбанистик жараёнларнинг маркази бўлибгина қолмасдан, географик нуқтаи назардан ҳам воҳанинг марказида жойлашиб, вилоят маркази васифасини бажарган.

Қашқадарё воҳаси мил.авв. VI-IV асрлар ёдгорликлари Суғдиёнанинг бошқа ҳудудларига нисбатан яхшироқ ўрганилган. Воҳадаги кўҳна

шаҳарлардан бири Ерқўрғон мил.авв. VIII-VII асрларда шаклланади ва Аҳамонийлар даврига келганда ҳудудлари анча кенгайиб, тўртбурчак шаклда деворлар билан ўраб олинади. Ундан ташқари бу даврга келиб кўҳна шаҳар атрофида алоҳида қишлоқ манзилгоҳлари пайдо бўлади. Бу даврда деҳқончилик воҳалари атрофларининг ўзлаштирилиши шаҳарлар билан боғлиқ бўлиб, ўзлаштирилган ҳудудлар шаҳарларга воситачи ёки таянч вазифани бажарган. Бундай кичик қишлоқларнинг бир қисми шаҳар аҳолисининг шаҳар ташқарисидаги ерлари бўлган бўлиши ҳам мумкин. Мил.авв. VI-V асрлар воҳа ва шаҳар ягона жамоадан иборат бўлиб яхлит Суғд ўлка – сатрапияси ташкил этган бўлиши мумкин.

Тадқиқотлар натижаларидан хулоса чиқариб Аҳамонийлар даврига оид Жанубий Суғддаги қуйидаги иншоотлар шакллари белгилаш мумкин: режавий тузилиши тўғри бурчакли ва икки қатор девор билан мустаҳкамланиб майдони 3 гектар бўлган алоҳида қалъа қўрғон (Сангиртепа); қишлоқ хўжалик воҳаси аҳолиси учун ҳарбий бошпана вазифасини бажарувчи ва майдони 34-70 гектар бўлган йирик қалъалар (Ерқўрғон, Ўзунқир); пахса – хом ғишлари бўлмаган ҳамда майдони 2 гектаргача бўлган ярим ертўла ва ертўлалардан иборат қалъалар (Қўрғонтепа, Сомонтепа, Кўзатепа, Тўртбурчактепа ва бошқалар); табиий-географик қурилишларга асосланиб, алоҳида турар-жойларга эга бўлган манзилгоҳлар (Даратепа, Қоровултепа); қишлоқ уй-қўрғонлари (Саройтепа, Шўроб, Чоштепа). Воҳадаги энг йирик ёдгорликлардан бири бўлган Ўзунқир кўҳна шаҳри Аҳамонийлар даврида ўзида барча ҳимояланиш белгиларини акс эттирувчи мустаҳкам девор билан ўраб олинади. Ўзунқир ва унинг атрофларидаги меъморчилик ва ҳимоя иншоотлари (70 гектарга яқин) юқори даражадаги шаҳарсозлик маданиятидан далолат беради¹.

Ҳозирги кунда Тожикистон қадимияти билан шуғулланувчи олимлар томонидан Сирдарё ўрта оқимининг чап қирғоғи ҳудудларидаги Хўжанд ва

¹ Б.Эшов. Ўзбекистон давлатчили ва бошқарув тарихи.- Т.: 2012. – Б. 70.

унинг ва трофларидан (ўрта асрлардаги Уструшона) мил.авв. VI-IV асрларга оид ёдгорликлар очиб ўрганилган. Хўжанд шаҳрини ўрганган тадқиқотчилар кўҳна шаҳар истехкомининг пастки қатламларини, хусусан, умумий майдони 20 гектарга яқин бўлган (шундан истехком 1 гектарга яқин) тўртбучак шаклидаги шаҳар майдонини ўраб турган қалъа девори қолдиқларини мил.авв. VI-IV асрларга оид деб ҳисоблайдилар. Бу давр маданий қатламлари Ширин, Муғтепа (Ўратепа шаҳрида) ва Нуртепа (Ўратепа шаҳридан шимолроқда) кўҳна шаҳарлардан ҳам аниқланган.

Нуртепа кўҳна шаҳри баланд тоғ тепалигида жойлашган. Н. Негматов ва бошқаларнинг фикрича, кўҳна шаҳар ўрнидаги манзилгоҳ мил.авв. VII асрда пайдо бўлган. Мил.авв. VI-IV асрларда эса Нуртепа умумий майдони 18 гектар бўлган пахса ва хом ғишт деворлардан қад кўтарган қалъа ҳамда ҳимоя деворлари бўлган шаҳар ҳисобланар эди. Бу ердан топилган кўплаб топилмаларга қараб шундай хулоса чиқариш мумкинки, Нуртепа аҳолиси асосан деҳқончилик ва ҳунармандчилик ишлаб чиқариш билан шуғулланган. Хўжанд ва Нуртепа кўҳна шаҳарлари македониялик Искандар юришлари даврида таянч нуқталар бўлган бўлиши мумкин.

Мил.авв. VII-VI асрларда Бактрия ҳудудларида ҳимоя деворлари билан ўраб олинган шаҳарлар шакллана бошлайди. Олтиндирёр (Аорн), Бактра, Қизилтепа кабилар бу ҳудудлардаги йирик шаҳарлар эди. Аҳамонийлар даври Шимолий Бактрия ҳақида тўғридан тўғри ёзма манбаларда маълумотлар берилмаса ҳам археологик тадқиқотлар бу масалага кўпгина аниқликлар киритади. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Бактрия Кир II нинг мил.авв. 539-530 ёки 547-539 йиллардаги юришларидан сўнг Аҳамонийлар давлатига бўйсунтирилади. Айрим тадқиқотчилар бу даврда Бактриянинг шимоли-ғарбий чегераларидаги Темир дарвоза атрофларида Сисимифр қалъаси бўлган деб ҳисоблайдилар. И. В. Пьянковнинг фикрича, бу ерда Бактрия ва Суғдиёна ўртасидаги чегарани белгилайдиган ҳамда катта йўлни назорат қилиб турадиган пункт жойлашган бўлиши мумкин. Аммо, бу

тахминлар археологик тадқиқотлар билан тасдиқланмайди. Шу билан бирга Амударёдан кечув жойида ва бу кечувга келувчи йўллар устида мил.авв. I минг йиллик ўрталарида қалъалар (Шўртепа, Талашкан I, Термиз, Хирмонтепа) бунёд этилади. Бу жараён Аҳамонийларнинг Бактриядан Суғдиёнага ўтувчи барча йўлларни қатъий назорат остига олганларидан далолат беради¹.

Аҳамонийлар даврига елиб Бактрия шаҳарсозлигида сезиларли ўзгаришлар бўлиб ўтади. Кўплаб ривожланиш жараёнлари: темир қуролларнинг кенг ёйилиши, суғорма деҳқончилик ва ҳунармандчиликнинг такомиллашуви, манзилгоҳлар сонининг ортиши, улар майдонининг кенгайиши, янги белгилар қўшилган ҳолда тузилишининг мураккаблашуви айнан мана шу давр учун хосдир. Шунингдек, бу даврга келиб аҳоли пунктларининг турли шакллари: ўтроқ деҳқончилик зодагонларининг мустаҳкамланган кўрғонлари (Қизилча), йирик манзилгоҳлар (Бандихон II), мураккаб мудофаа-режавий тузилишга эга кўрғонли шаҳарлар (Қизилтепа) пайдо бўлади.

Бандихон II қалъа ва қалъанинг шимоли-шарқий томонида жойлашган мустаҳкамланмаган манзилгоҳдан иборат. Манзилгоҳнинг жануби-шарқий бурчагида жойлашган қалъа (110x100 м) ҳамма томонидан хандақ ва пахса девор билан ўраб олинган бўлиб, бурчаклари ён томондан ҳимоя қилинган ва ярим айлана шаклидаги миноралари ҳамда учбурчак шинаклари мавжуд. Қалъа ичидаги маданий қатлам турли суяклар, гўнг, сопол парчалари, қурилиш излари бўлмаган кул қатламларидан иборатки, тадқиқотчиларнинг фикрича, бу ер ҳарбий хавф туғилган пайтда аҳоли ва чорва учун бошпана вазифасини бажарган. Бандихон II учун режанинг маълум зичлиги, ҳимоя тартибининг мураккаблиги (минорали деворлар, хандақлар), манзилгоҳ барча қисмларининг бир вақтда шаклланиши ва ривожланиши хосдир. Қандайдир вазифани бажариши нуқтаи назаридан бу манзилгоҳ унча катта бўлмаган

¹ Б.Эшов. Ўзбекистон давлатчили ва бошқарув тарихи.- Т.: 2012. – Б. 71.

деҳқончилик воҳасининг маъмурий маркази бўлган бўлиши мумкин. Бандихон II ҳимоя иншоотлари мураккаблашган тартиби ва қалъасининг ички тузилиши билан фарқланган ҳолда, бронза даври Сополлитепа анъаналарини (икки қисмли тузилиш) такрорлайди.

Бу даврга келиб манзилгоҳларнинг илгаридан кўплаб белгилари билан фарқланувчи Қизилтепа кўринишидаги янги шаҳарсозлик шакли ҳам пайдо бўлади, кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, Қизилтепа: қалъа, шаҳар, «шаҳар олди», ва атроф ҳудудлар қисмларидан иборат. Майдони 2 гектар, баландлиги 14-15 метр тепалик устига жойлашган қалъанинг ғарбий ярими баланд сунъий пойдевор устига қад кўтарган ҳокимнинг саройи бўлган катта қурилишлардан иборат. Қалъанинг шарқий ярими ғарбий қисмидан катта ҳовли ёки майдон билан ажратилган бўлиб, бу ерда хўжалик – турар-жой мажмуаси жойлашган ва бу мажмуа кўплаб турли даврларга оид хоналардан иборат.

А.Сагдуллаевнинг Қизилтепада олиб борган стратиграфик тадқиқотлари натижасида кўҳна шаҳар ўзлаштирилишининг учта асосий даври (Қизил I, II, III) аниқланган. Қизил III даври айнан Аҳамонийлар даврига (мил.авв. V-IV асрлар) оид бўлиб, бу даврда кўҳна шаҳарнинг жануби-шарқ томонида шаҳар олди шаклланади. Унинг ичида ва қалъада айрим участкалар қайта қурилиб, айрим янгилари пайдо бўлади. Бу даврнинг охирларига келиб шаҳар инқирозга учрай бошлайди. Ҳимоя деворларида чиқинди тўплamlари пайдо бўлади ва қалъанинг юқори хоналари хўжалик чиқиндиларининг қалин қатлами билан қопланади.

Тадқиқотлар натижаларига кўра, илгариги даврдаги барча манзилгоҳларга нисбатан Қизилтепада мутлақо янги тузилиш ва режавий белгилар пайдо бўлади. Хусусан, кўпқисмлилик, вазифавий фарқ ва ҳар бир қисмнинг алоҳидалиги, кўрғоннинг қалъага айланиши, мустаҳкамланмаган қисмнинг қишлоққа айланиши, шаҳар олди ва атроф ҳудудларнинг ажралиши каби белгилар Қизилтепа учун хосдир. Шунингдек, Қизилтепанинг ҳимоя

иншоотлари ҳам илгариги манзилгоҳлардан сезиларли фарқланади. Ҳимоя деворлари икки тартибли бўлиб, улар ўртасида йўлак қолдирилган. Кенг ва чуқур хандақлар кўҳна шаҳарни ўраб турган. Деворларда камончилар тик туриб ва тиззалаб отишлари учун махсус шинаклар ўрнатилган.

Антик давр муаллифлари Аҳамонийлар даври Бақтриясини кўп сонли катта шаҳарлари бўлган ўлка сифатида таърифлайдилар. Улар орасида нисбатан йириклари Бақтра-Зариасп, Аорн, Драпсак ёки Дараспа-Адраспа ва Кариатид бўлган. Бақтрада жуда баландликда қалъа қурилиб пастда шаҳарни қалин девор ўраб турган. Шунингдек қалъа, акрополда ҳам мавжуд эди. Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, Аҳамонийлар даврида Бақтра Боло Ҳисор ҳудудларини (120 гектар) ва унинг жануби ғарбидаги пастки шаҳарнинг бир қисмини эгаллаган. Аорн эса Балхдан 35 км шимолда жойлашган Олтиндилёртепага қиёс қилинади. Хуллас, мил.авв. I минг йилликнинг ўрталари Бақтрияда тўрт қисмли кўришидан иборат турли типдаги шаҳарлар мавжуд эди. Бу тузилиш – қалъа, шаҳарнинг ўзи, шаҳаролди ҳудуди қишлоқлари ва алоҳида кўрғонлардан иборат шаҳар атрофи қисмлари эди. Бақтриянинг бу давр шаҳарлари маҳаллий анъаналар асосида шаклланган бўлиб бу жараённинг илдизлари бевосита бронза даври билан боғланади.

Мил.авв. VI-IV асрлар Фарғона ва Чирчиқ-Ангрен воҳаларининг Аҳамонийлар давлати таркибига кирганлиги ҳақида маълумотлар сақланмаган. Ушбу ҳудудлардаги бу даврга оид ёдгорликларнинг маданий анъаналари бошқа ҳудудларга нисбатан бошқачароқ кечган. Бу даврга келиб Чирчиқ-Ангрен воҳасидаги Бургулик маданияти инкирозга учрайди. Бу маданият манзилгоҳлари ярим ертўла ва хом ғишт қурилишлар билан изоҳланади. Айрим тадқиқотчилар Жўнариқ бўйидаги Шоштепани мил.авв. VI-IV асрларга оид деб ҳисоблаб, Бургулик маданиятининг сўнгги босқичига хос деган фикрни билдирадилар. Агар бу фикр тўғри бўлса, Шоштепа ушбу ҳудудлардаги дастлабки қадимги деҳқончилик манзилгоҳидир.

Мил.авв. VI-IV асрларга оид ёдгорликлар Фарғона водийсидан нисбатан кўпроқ аниқлаган бўлиб, улар манзилгоҳлар ва мазор-қўрғонлардан иборат. Улар орасида нисбатан яхши ўрганилганлари Эйлатон кўҳна шаҳри, Оқтом, Кунгай ва Ниёзботир ҳисобланади.

Эйлатон кўҳна шаҳри харобалари Андижон вилояти, Избоскан туманидаги Илотон қишлоғи ёнида жойлашган. Маҳаллий аҳоли орасида бу кўҳна шаҳар Шаҳри Хайбер номи билан машҳурдир. Мил.авв. VI-IV асрларга оид ¹ бу кўҳна шаҳар нисбатан яхшироқ ўрганилган бўлиб, Эйлатон маданияти ёдгорликлари водийнинг деярли барча ҳудудларидан аниқланган. Эйлатон кўҳна шаҳри икки қисмдан иборат. Ички қисм деворлар билан ўралган, 20 гектардан иборат, лекин истехкоми йўқ. Ташқи қисм, 200 гектардан иборат бўлиб бу ҳудудда қурилишлар қурилмаган. Бу қисм ҳам уюм-деворлар билан ўраб олинган. Қазилмалар натижасида доимий турар-жойлар, хўжалик хоналари, сопол идишлар, меҳнат ва жанговар қуроллар, тақинчоқлар топиб ўрганилган. Ушбу топилмаларга қараб хулоса чиқарадиган бўлсак, фақат Фарғонанинг ўзида Эйлатондан топилган ашёвий далилларга давр жиҳатдан яқин ёдгорликлар Шўрабашот, Симтепа ва Озгор II лардир. Шўрабашотдан олинган археологик ашёларнинг асосий хусусияти бу ерда оч рангли сопол идишларнинг қизил рангли сопол идишлар билан бир мажмуада учраши ҳисобланади. Шунингдек, Шўрабашотда кўза ва қадаҳлар ҳам учрайди. Ундан ташқари Шўрабашот кўҳна шаҳри тузилиши ҳам Эйлатон кўҳна шаҳари тузилишига ўхшайди. Шундан хулоса чиқарган С. Қудратов Шўрабашот кўҳна шаҳрининг бир қисмини мил.авв. III-II асрлар билан белгилаш лозим деган таклифни илгари суради.

Бу давр водийдаги деҳқончилик маданияти мазор-қўрғонлар топилмалари билан бевосита боғлиқликдир. Шундай қўрғонлардан бири Оқтом Фарғонадан 9 км жанубда жойлашган. Бу ердан 31 та қабр очиб

¹ Айрим тадқиқотчилар Эйлатон маданиятини мил.авв. VII-VI асрларга оид деб ҳисоблайдилар. Батафсил маълумот олиш учун қаранг: Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. 1962, № 118; Литвинский Б.А. Орудия труда и утварь из могильников Западной Ферганы. М., 1978.

ўрганилган. Топилган топишмаларга қараб Оқтом қабилаларининг катта кўпчилиги деҳқончилик билан шуғулланган деган фикрлар ҳам билдирилган. Оқтом қабилаларининг деҳқончилик билан шуғулланишга ўтиши қуйидаги жараёнларга асос бўлган бўлиши мумкин: Фарғона шароитида доимий манзилгоҳлар қурилиши ва бу манзилгоҳларда собиқ чорвадорларнинг хом гишт меъморчилиги; ўтроқ деҳқончилик аҳолиси устидан сак-чорвадор аҳолисининг сиёсий устунлик қилиши; Фарғонада дастлабки давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши ва маъмурий марказларнинг шаклланиши ҳамда буларда ҳам сиёсий устунлик. Шунингдек, ҳарбий ҳаракатлар пайтида асир олинган қўлларнинг мавжудлиги кўп сонли одамларни, жумладан, тажрибали мутахассисларни йирик қурилиш ишларига жалб этиш имконини берган.

Ушбу жараёнларнинг барчаси Фарғонада Эйлатонга ўхшаш манзилгоҳларнинг пайдо бўлиши учун замин яратган бўлиши мумкин. Кейинроқ эса, ўтроқ деҳқончилик туманлари чегарасида жойлашган бундай маъмурий марказлар аста-секинлик билан ҳунармандчилик ва савдо марказига айланади. Улар ичида турли қурилишлар ривожланиб (Марҳамат кўҳна шаҳри мисолида) шаҳарларга айланиб боради. Г. Ивановнинг фикрича, балки, зодагонлар ва бошқарув маъмурияти хизматкор аҳлининг кўпайиши асосида пайдо бўлади.

Хуллас, Эйлатон-Оқтом топидаги манзилгоҳлар ва мазор-қўрғонлардаги топилмалардан хулоса чиқарадиган бўлсак, мил.авв. VI-IV асрлар Фарғонада Чочда бўлгани каби ўтроқ деҳқончилик аҳолиси яшаган. Аммо, бу аҳолининг маданий анъаналари Бақтрия, Суғд, Марғиёна ва Хоразмникига нисбатан бошқароқ эди. Ушбу маданиятнинг илдизлари мил.авв. II-I минг йиллик бошлари бронза даври маҳаллий Фарғона маданиятига бориб тақалади. Мил.авв. VI-IV асрлар Фарғона ёдгорликлари эса қадимги Фарғона маҳаллий маданиятининг янги босқичи ҳисобланади.

Тасвирий санъат. Мил.авв. VI-IV асрлар Ўрта Осиё санъати ҳақида ҳозирги кунда «Амударё хазинаси» (ёки «Окс хазинаси») даги айрим буюмлар, Тахтисангин кўҳна шаҳри (Окс ибодатхонаси) баъзи топилмалари, Помир ва Оролбўйи саклари мазор-қўрғонларидаги бронза буюмлар ҳамда Фарғона сополларидаги ўзига хос нақшларга қараб фикр юритишимиз мумкин.

1877 йилда Тожикистоннинг Кобадийён беклигидаги аҳоли канал қазиш пайтида тилла ва кумуш буюмлардан иборат хазина топиб олади. Ушбу хазина дастлаб бухоролик савдогарларга, кейин Ҳиндистонга, сўнгра эса Лондондаги Британ мўзейига бориб тўшади. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Англиядаги ушбу хазинанинг асосий қисмини ҳақиқатан ҳам Шимолий Бақтриядан топилган топилмалар ташкил этади. Ундан ташқари, И. Р. Пичикян тадқиқотларига кўра, «Амударё хазинаси» Панж дарёсининг Вахш дарёсига қўйилиш жойида жойлашган Тахтисангин кўҳна шаҳридаги Окс ибодатхонаси (мил.авв. IV аср) хазинасининг бир қисмидир¹.

«Амударё хазинаси» буюмлари орасида Аҳамонийларгача бўлган давр Фарбий Эрон усталари маҳсулоти бўлган буюмлар, Аҳамонийлар подшолари ва сатрапларига тегишли буюмлар ва тангалар, македониялик Искандар юришларига қадар Кичик Осиёда тайёрланган буюмлар бор. Шу билан бирга тадқиқотчилар айнан маҳаллий Бақтрия ва скиф-сибир қабилалари усталарининг асарлари ҳам борлигини эътироф этадилар.

Бақтрия санъатини изоҳлаш учун олтин пластинкаларга ўйиб нақш солинган тасвирлар айниқса қизиқарлидир. Худди шундай пластинкалар «Амударё хазинаси» дан 50 дан зиёд, Тахтисангиндан эса 3 та топилган. Уларда қўҳинлар, ҳарбийлар, сават кўтарагн совғачилар, гуллар ва қуроллар шунингдек, от ва туялар тасвири туширилган. Пластинкалардаги тасвирлар турлича. Тажрибали усталар томонидан юқори сифатда тайёрланган

¹ Б.Эшов. Ўзбекистон давлатчили ва бошқарув тарихи.- Т.: 2012. – Б. 74.

пластинкалар билан бир қаторда тасвирлар ёмон туширилган ва паст сифатли асарлар ҳам учрайди.

Етарли маълумоталар бўлмаганлиги туфайли Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларидаги амалий санъат ҳақида фикр юритиш қийинроқ. Мил.авв. VI-IV арлар Суғдда бадий санъат асарлари намуналари ҳозирча топилмаган. Қадимги Чоч ҳудудларидан фақат битта амалий санъат намунаси – дастаси қуш бошининг нақшли тасвири билан безатилган қуйма бронза пичоқ топилган. Тадқиқотчиларнинг фикрича бу тасвир «скиф-сибир услуби» ёдгорликлари доирасига киради. Ушбу услубдаги асарлар чорвадор қабилалар яшаган Ўрта Осиёнинг шарқий ва шимолий вилоятларида ва уларга туташ бўлган деҳқончилик туманларида тарқалган эди. Булар Помир ва Оролбўйи мазор-қўрғонлари қазилмалари пайтида топилган от-улов анжомлари, қуйма бронза қозонлардаги тасвирлар, ханжар дастасидаги турли тасвирлар қабилардан иборат. Ушбу топилмалар Ўрта Осиё халқларининг илгариги даврлардаги маданий анъаналарини ривожлантириб, мил.авв. VI-IV асрларда амалий санъат борасида катта ютуқларни қўлга киритганликларидан далолат беради. Бу жараёнда ўзбек халқи аجدодларининг ҳам муносиб ҳиссаси бор.

ХУЛОСА

Хуллас, мил.авв. VI-IV асрлар Ўрта Осиё вилоятларида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт ривожланади. Бу даврда Бактрия йирик давлат бўлиб, форс подшоларининг Шарқдаги йирик марказларидан бири эди. Сўнгги йилларда Ўрта Осиёнинг жанубида олиб борилган археологик казишмалар натижасида Қадимги Бактрия ҳудудидан ўтгиздан зиёд Аҳамонийлар даврига оид ёдгорликлар очилган. Уларнинг ҳар бирида ўзлаштирилган майдонлар ва суғориш тартибидан ташқари турар жойлар ва хўжалик, меҳнат ва ҳарбий қуроллар, кулолчилик буюмларининг қолдиқлари мавжуддир. Бу давр Бактрия аҳолисининг асосий машғулоти деҳқончилик эди. Қалаимир, Кучуктепа, Қизилча, Бандихон каби ўнлаб ёдгорликлардан деҳқончилик билан боғлиқ меҳнат қуроллари – ўроқлар, кетмонлар, ёргучок ва деҳқончилик маҳсулотлари қолдиқларининг топилиши деҳқончиликдан далолат бериб, деҳқончилик сунъий суғоришга асосланганлигини кўрсатса, меъморчилик маданияти шаҳарсозликнинг юқори даражасини ифода этади.

Мил.авв. VI-IV асрларда Суғдиёна ҳудудларида қўплаб шаҳар ва қишлоқлар бўлиб, улар форс подшоларига катта-катта солиқлар тўлаб турар эдилар. Археологик тадқиқотлар натижасида Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларидан бу даврга оид Ўзунқир, Ерқўрғон, Даратеп, Сангиртепа, Лолазор, Афросиёб, Хўжа Бўстон каби 50дан зиёд кўҳна шаҳар ва манзилгоҳлар очиб ўрганилган. Суғдиёна ҳаётида деҳқончилик катта аҳамиятга эга эди. Шуниси муҳимки, деҳқончилик сунъий суғоришга асосланган бўлиб, бу ҳақда ёзма манбалар ҳам маълумотлар беради.

Мил.авв. I минг йилликнинг ўрталарида Хоразм ҳам ривожланиш жараёнини бошдан кечиради. Хоразм тадқиқотлари натижаларига қараганда VI-IV асрларда бу ҳудудда йирик-йирик манзилгоҳлар мавжуд эди. Бу давр Хоразм иншоотлари қурилишида хом ғишт ва пахса ишлатилган.

Манзилгоҳлар ва турар-жойлардан топилган топилмаларнинг бой ва кашшоқлиги бу ерда мавжуд бўлган ижтимоий ва мулкӣ тенгсизликдан далолат беради. Шаҳарлар аҳолисининг асосий машғулоти ҳунармандчилик бўлган. Кўплаб топилган сопол, бронза ва темир буюмлар фикримиз далилидир. Хоразмда бу даврда маҳаллий ўтроқ аҳолидан ташқари кўчманчи чорвадорлар ҳам яшаган бўлиб, улар ўртасида доимий ҳарбий тўқнашувлар, иқтисодий ва маданий муносабатлар бўлиб турган.

Ўрта Осиё халқлари Аҳамонийлар маданият ёдгорликлари бунёд этилишида катта ҳисса қўшдилар. Бу даврда Ўрта Осиё халқлари илк марта зарб қилинган танга пуллар билан танишдилар ва муомала қилдилар. Ўрта Осиё ҳудудидан Аҳамонийлар пул тартибига оид олтин дариклар ва бошқа тангалар топилган. Аҳамонийлар даврида кўпгина шарқ халқларининг сиёсий бирлиги – бутун жаҳон тарихида, иқтисодий ва маданий ривожланишида муҳим давр бўлиб қолди. Бу ўринда Ўрта Осиё ҳудудидаги халқлар ва қабиаларнинг ҳам ҳиссаси ниҳоятда катта бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Асарлар, 1-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1996.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
3. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т.: Шарқ, 2001.
4. Б.Эшов. Ўзбекистон давлатчили ва бошқарув тарихи.- Т.: 2012.
5. Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Ватан тарихи. К.1. – Т.: Ўқитувчи, 1997.
6. Сагдуллаев А. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. I – қисм. – Т.: Академия, 2000.
7. Усмонов Қ., Содиков М., Обломуродов Н. Ўзбекистон тарихи. I – қисм. – Т.: 2002.
8. Ўзбекистон тарихи. I – қисм / Масъул муҳаррирлар: А.С. Сагдуллаев, Б.Ж. Эшов. – Т.: Университет, 1997.
9. Ўзбекистон тарихи: Қисқача маълумотнома / Масъул муҳаррир: Ш. Каримов. – Т.: Шарқ, 2000.
10. Ўзбекистон тарихи / Р. Муртазаева умумий таҳрири остида. –Т.: Янги аср авлоди, 2003.
11. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. – Т.: IQTISOD–MOLIYA, 2006.
12. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. K.1. / Mas'ul muharrir: A. Sagdullayev.